

A peer-reviewed open-access journal indexed in NepJol

ISSN 3021-9965 (Print)

Published by Okhaldhunga Campus, Okhaldhunaga, Koshi Province, Nepal

Article History: Received on July 10, 2024; Accepted on August 25, 2024

DOI: <https://doi.org/10.3126/oj.v1i2.69580>

बाहिङ तुम्लो

भेषनाथ खनाल

ओखलढुंगा क्याम्पस ओखलढुंगा

लेखक परिचय

डा. भेषनाथ खनाल (<https://orcid.org/0009000150925701>) ओखलढुंगा क्याम्पसमा कार्यरत हुनुहुन्छ। यो लेख डा. खनालले ओखलढुंगा क्याम्पस ओखलढुंगाको अनुसन्धान व्यवस्थापन समितिमा प्रस्तुत गरेको लघु अनुसन्धानमा आधारित छ। यस लेखका बारेमा कुनै कुरा बुझ्नु परेमा लेखक कार्यरत रहेको ठेगानमा पत्राचार गर्न सकिनेछ। Email: khanalbn@gmail.com

लेखसार

मुन्धुम किराती बाहिङ-बायुङ समुदायको प्राचीन कालदेखि मौखिक रूपमा चल्दै आएको सामाजिक सांस्कृतिक बौद्धिक सम्पदा हो। यो हालसम्म पनि बाहिङ समाजमा नक्स र धामीहरूले लोककथा र मिथकका रूपमा भन्दै सुनाउँदै आएका छन्। बर्तमान सन्दर्भमा मौखिकबाट लेख्य हुन्। लागि रहेको मुन्धुममार्फत समाज र सभ्यता प्राग ऐतिहासिक कालको तथ्यहरू प्रकाशमा ल्याउन सकिने सम्भावना छ। बायुङ (बाहिङ) मातृभाषामा तुम्लो भनिने मुन्धुम किराँती समाजमा दर्शन संस्कार र समाजका प्रचलित मूल्य मान्यताहरूको आधार हो। बाहिङ मातृभाषामा तम्चो र लो को मेल भई बनेको तुम्लो शब्दले पुर्खा प्रकृतिलाई सम्मान गरेर खुसी पार्ने सन्दर्भमा तुम्लो हुँदै तुम्लो भएको हो। मुन्धुमी भाषा बोलचालको भाषा भन्दा फरक हुन्छ। यसलाई फ्रे:लो. बाहिङ लो, प्रोचालो र:दि लो भनिन्छ। यस अनुसन्धानमा बाहिङ तुम्लो (मुन्धुम)ले के कसरी संस्कार संस्कृतिकमा के कस्तो भुमिका खेलेका छ ? संस्कार संस्कृतिमा के कस्ता प्रभाव परेको छ ? संस्कार संस्कृतिको उत्पत्ति कसरी भएको छ ? वर्तमान सन्दर्भमा यसको अवस्थामा ब्याख्या गरिएको छ। मुन्धुम लो सामाजिक सांस्कृतिक संरचनाहरू कसरी निर्माण गरेको छ ? अहिले यसको प्रचलन कस्तो छ ? भन्ने विषयहरूमाथि केन्द्रित रहेर खोजि गरिएको छ।

शब्द कुञ्जी: मुन्धुम, मिथक, सुम्नि.दु, फ्रे.लो, सुपुम पे चो, का. मोक्चो

परिचय

प्राचीन कालदेखि पूर्वी नेपालको ओखलढुङगा र सोलुखुम्बुमा मुल थलो बनाई बसोबास गर्दै आएका बहुभाषी र अनेक पाछामा आधारित राईहरू प्रकृति र पितृपूजक महाजाति हुन्। विविध परिस्थितिमा प्रकृति र पितृसँगै जोडिदै आउँदै परम्परा संस्कार र शैलीमा सुशोभित हुँदै आएको छन्। यही तथ्यलाई आधार मानी प्रस्तुत लेखमा मुन्धुमको महत्वको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ। सो लेखको मुख्य उद्देश्य भनेको बाहिड राईहरूले अनुशरण गर्दै आएको (तुम्लो) मुन्धुम जस्को अर्थ उत्पत्ति हुनु हो। मौलिक सभ्यता, संस्कार र संस्कृतिमा हालसम्म भएका व्याख्याहरूको उजागर गर्नु हो। यो लेखमा सोही अनुसार विश्लेषण गरिएको छ। बाहिड राईहरूको सोलुखुम्बु ओखलढुङगा भित्रका पालिकाहरू ऐतिहासिक भूगोल हुन्। यहि भूगोलभित्रको समाज निर्माणको आधारमा मुन्धुम हो। बाहिड समाजमा मुन्धुम मूलतः नक्स डाँबुचाहरूले विभिन्न सांस्कृतिक क्रियाकलापहरूमा गाउने गर्छन्। यी नक्स धामीहरू समाजका सांस्कृतिक बुद्धिजीवि हुन् र यिनैले मुन्धुम मार्फत सृष्टि प्रकृति, मानव, वनस्पति, समाज, विज्ञान, इतिहास र सांस्कृतिक दर्शनको समुच्च रूप प्रस्तुत गरेका हुन्छन्। यस्ता कर्मकाण्डहरूलाई मूलतः सात प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ।

- लो. लोमी तुम्लो (सुत्केरी संस्कार)
- सुपुम पे.चो (वारान संस्कार)
- का मोकचो (पास्ती संस्कार)
- आपी (रितमा प्रवेश)
- लालुखा तुम्लो (विवाह संस्कार)
- वेक्खा तुम्लो (मृत्यु)
- सासे (किरिया) (राई, २०८० पृष्ठ ३५)
- प्रकृति पूजा
- लीम्जालिम मो पालुवाको पूजा (उधौली पूजा)
- पुडसिड फल प्राणित पूजा
- नाग्ले तुम्लो/पित्र पूजा
- हवड सीली तुम्लो (उधौली पित्र कार्य) (राई २०८० पृष्ठ ७४-८५)

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा मूलतः प्राथमिक स्रोतको रूपमा मुन्धुमको ज्ञान राख्ने बाहिड समाजका नक्स तुम्लोचाहरूसँगको कुराकानी, ताम सेग्रो संस्कारमा सुनेका र देखेका कुराहरू मौलिक संस्कारमा उपयोग गरेका विधुतिय समाग्री (सि.डि.) हरूको उपयोग गरिएको छ। मौखिक प्रचलनमा रहेको मुन्धुमको सारलाई प्रयोग गरिएको छ। द्वितीय स्रोतको रूपमा मुन्धुम सम्बन्धिमा लेख रचना पत्रपत्रिकाहरू पुस्तकमा प्रकाशित तथ्याङ्क र सुचनाहरूको उपयोग गरिएको छ। मुख्यतः स्रोत व्याक्ति र द्वितीय स्रोतको रूपमा पुस्तक पत्रपत्रिकाका तथ्याङ्कहरूलाई सुचनाको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

मुन्धुम भनेको के हो ?

नेपालका प्राचीन जातिको पहिचान बोकेका किराती जातिको मुख्य धर्मग्रन्थ मुन्धुम हो। यो प्राचीन कालदेखी नै मौलिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्का पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै प्रचलनमा आएको श्रुति परम्परामा आधारित मौखिक ज्ञान हो। यसलाई किराँती भाषिक समुदायका भाषीहरूले आ-आफ्नो तरिकाले नाम र अर्थहरू दिएको पाईन्छ। भाषिक विविधता अनुसार लिम्पुले मुन्धुम, सुनुवारले मुक्दुम र याक्खाले सुनुतुम भन्दछन्। यसै गरी किरातहरूमध्ये कुलुडले रिदम, चाम्लिडले युद्ध, दुमी साम्पाड सेवाहाडले मुद्दुम, पुमा वान्तवाले मुन्दुम, याम्फुले भिन्दुम, लोहोरुडले मुन्दुम, पेल्लाम र वाम्बुलेले मुक्तुम भन्दछन्। यी शब्दहरूको मूल यहि मुन्धुम हो। भोटमुलको भाषामा मुन्धुम को अर्थ “अन्धकार र अज्ञानतालाई हटाएर सानको उज्यालो ल्याउनु हो। घर्तीलाई प्रकाशमय बनाउनु हो। (ढुंगेल २०६९, पृ.३८)”

मुन्धुम किरात पुर्खाहरूले जीवन यापनको क्रममा लामो अनुभववाट आर्जन गरेको महत्वपूर्ण बौद्धिक निष्कर्ष हो। किराँत धर्म परम्पराको ज्ञान चिन्तन मनन गर्ने प्रमुख स्रोत दर्शन हो। यो दिव्य अकाट्य सान हो। यसको तुलना आधुनिक शानले गर्न सक्दैन। यो कसैको मन गढन्ते आधारमा गरिएको दर्शन होईन। यसर्थ साहित्य कला दर्शन ज्ञान विज्ञान र समाजशास्त्रहरूको समष्टिगत संकलन पनि हो। समस्त किरातहरूको पवित्र ग्रन्थ भएकाले यसको आधारबाट सामाजिक जीवन पद्धति चलि आएको थियो। जीवनका अनेक रीतितिथि, परम्परा, नीति, कानून, प्रथामा आधारित थियो। (राई २०६४)

मुन्धुमका अर्थ परिभाषा विशेषताहरूका आधारमा याम्फु (२०७४) ले तीन प्रकारको वताएका छन्।

- सृष्टिसगै सम्बन्धित मुन्धुम
- असाधारण शैलि भएका सांस्कृतिक नायक सम्बन्धी मुन्धुम
- जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कारहरू:

उल्लेखित आधारहरू हेर्दा मुन्धुम सृष्टि शलि र संस्कार गरी तीन प्रकारको हुन्छ। अनलाईन खबर (२०७६) ले भने मुन्धुमको वारेमा चारओटा आधारमा समेटेको छ। यसरी हेर्दा पहिलो सृष्टि, दोस्रो संस्कृति र संस्कार तेस्रो जीवन पद्धति भनेर वर्गीकरण गरेको छ। किरात मुन्धुम दर्शन शास्त्र अनुसन्धान तथा अभिलेखिकरण समिति (२०६८)ले मुन्धुमलाई छ वटा खण्डमा विभाजन गरी मुन्धुमहरूको सडकलन गरी प्रकाशन गर्ने योजना बनाएको छ। यस अन्तर्गत सृष्टि खण्ड, संस्कार खण्ड, संस्कृति खण्ड, संगीत खण्ड, औषधोपचार खण्ड र विविध रहेका छ।

बाहिड (वायुड) भाषा र तुम्लो

बाहिड (वायुड) समुदायमा दैनिक बोलचालको रूपमा प्रयोग गरिने पाई लो र संस्कार संस्कृति मनाउन प्रयोग गरिने फ्रे लो दुई प्रकारको हुन्छ। पाई लो यो बाहिड समुदायमा वोलीचालीको रूपमा प्रयोग गरिने भाषा हो। यसलाई रदु लो: बाहिड लो: पनि भनिन्छ। यो भाषा प्राचीन कालमा मोप्लो र हालको अधेर नामक पुर्खाले आपनो परिवारसंगको सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरेका थिए।

फ्रेलो

यो बाहिड समुदायमा देवभाषाको रूपमा मानिन्छ। यो तुम्लो संस्कार गर्दा प्रयोग गरिने भाषा हो। यो भाषा नक्स सीवे, तुम्लो सम्बन्धी चासो राख्ने व्यक्तिले वोल्छन। यो भाषाको माध्यमवाटै सृष्टि प्रकृति आकाश

चन्द्र, सूर्य, तारा, हावा, पानी, वर्षा, उद्यौली उभौलीमा प्रकृतिलाई स्मरण गर्दा प्रयोग गरिन्थ्यो । प्राचीन कालमा यही भाषाको आधारबाट विकसित हुँदै वर्तमानमा बोलिने पाई लो को विकास भयो भनिन्छ । आज पनि संस्कार गर्दा यही भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

तुम्लो

शाब्दिक रुपमा तुम्लो वायुड राई भाषाको दुई शब्द तम्यो र लो को संयुक्त रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । भाषा वैज्ञानिक आधारमा तम्यो को अर्थ खुसी पार्नु, वा सम्मान गर्नु हो । लो को अर्थ भाषाहो । यसरी तम्योलो हुँदै तुम्लो भएको हो । यसरी पितृपुर्खा र प्रकृतिलाई मान सम्मान गर्ने उत्कृष्ट भाषा नै तुम्लो हो । (राई, २०१०, पृ. ३५)

मुन्धुम तुम्लो बाहिड किरातीहरूको श्रुति परम्परामा आधारित मौखिक इतिहास हो । यो उहिले देखि नै हालसम्म मौखिक रुपमा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै सजीव वनेको छ । हालसम्म मौखिक वाङ्मयको रुपमा जीवित रहेको र किराँतीहरूको इतिहास, भूगोल, भाषा, साहित्य, संस्कृति, गीत, संगीत सबैको विवरण तुम्लो ले नै समेटेको हुन्छ । बाहिड किरातहरूको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तका सबै संस्कार र संस्कृतिहरू डालो (मुन्धुम) मा नै आधारित हुने हुँदा प्राचीन मिथकहरू जोडिएर आउँछन् । यस्ता मिथकहरूले जीवनपद्धति र रहनसहन सभ्यता निर्माण गर्दछ । मुन्धुमलाई पुज्ने दृष्टिकोण निर्माण गर्दछ । यसले विश्वलाई मुन्धुमको माध्यमबाट जीवन र जगतलाई बाहिड लोक हेर्ने दृष्टिकोण बन्दछ । सुम्नि तुम्लोयालो यसरी तुम्लोका आधारमा समग्र दृष्टिकोण वनेको हुन्छ बाहिड संस्कृतिमा रहेको महत्वपूर्ण संस्कार सञ्चो जस र कुनै पनि वस्तुको प्रयोग गर्नु अनुसार कुनै अगाडि तुम्लोले पुकार गरी प्रयोगमा ल्याईन्छ । लयबद्ध ढंगले पुकार तुम्लोको आफ्नै किसिमको मुल्य मान्यताहरू रहेका हुन्छन् । यसमा आफ्नो नीति र नियमहरू रहेका हुन्छन् । यसरी हेर्दा मुन्धुम भनेको निश्चित रुपमा अनुशरण गरिने आदर्शको रूपमा काम गरिरहेको हुन्छ । (हाईम्यान, पृ. १०५)

तुम्लो अनुसार संस्कार र संस्कृति: तुम्लोले गरेको व्याख्या अनुसार संस्कार र संस्कृतिको सुरुवाल मुख्यतया तीन चरणमा भएको देखिन्छ ।

- पहिलो चरण (सुम्नि दु)

यस चरण अन्तगत सृष्टिको आदिम अवस्था विश्व ब्रमाण्डको व्याख्या विश्लेषण भएको पाईन्छ ।

- दोस्रो चरण (खलि दु)

यो कृषि युगको सुरुवात भएको समय हो । यसमा पाउदुर कोदो कागुनो जस्ता विभिन्न वालीनालीहरूको चर्चा पाईन्छ ।

- तेस्रो चरण (ख ली.दु)

यस चरणमा कृषि सँगै अन्य संस्कृतिहरूको विकास भई समुद्र (बाहिड राईमा पुर्न जागरण आएको कुराको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।)

बाहिड संस्कार भित्र सुम्नि दु (कर्म)

यो किराती बाहिड (माजभित्र महत्वपूर्ण तुम्लो हो । हिन्दुहरूको ऋग्वेदमा जस्तै यो तुम्लोमा सारा घर्ती विश्व ब्रमाण्ड जीव वनस्पति र मान्छेको उत्पतिको कथाको वर्तमान पाईन्छ । सहरी युगमा मिथकको आधारमा यसलाई सुम्नि लो भनिएको हो । यो तुम्लोको विषयवस्तु भित्र जन्म, मृत्यु, वसाईसराई, धामी, झाक्री, जाम्चा

सेलेमी, मुक्तिमी चिरीमी तड्गतिम जस्ता संस्कारहरूको विकास र अन्य संस्कार संस्कृतिहरूको विकास भएको मानिन्छ ।

खलि दु (भित्तामा गरिने संस्कार कर्म)

खलि दु सुम्निदो कर्म पछिको महत्वपूर्ण कर्म हो । यो तुम्लोमा बाहिड आदि पुर्खाहरू तडदुसे भुवाखा र तडदुसे वालिङ्गको विषद बयान गरिएको छ । यो खली तुम्लोको युग हो । यो युगमै धेरै बाहिड संस्कृति र संस्कारको सुरुवात र विकास भएकोछ । यसमा विभिन्न पितृपूजाका संस्कृतिहरू सेग्रो ताम तुमाताम, विदाम, मालीम्मी नाग्लेको सुरुवात भएको पाईन्छ । सुम्निलोमा सुरु भएको मृत्यु संस्कारको विकास भएर स्वाभाविक र अस्वाभाविक दुबै किसिमको मृत्यु संस्कार को विकास भएको उदाहरण पाईन्छ ।

जाउमा खिलउमा र कोक्तिसालामा विकास भएका संस्कृति र संस्कार

जाउमा खिलउमा र कोक्तिसाला भनेको बाहिड समुदायका प्रचलित लोकप्रिय मिथक हो । विशेषतः तुना तुम्लोमा यिनिहरूको विशेष महिमा गरिन्छ । यिनीहरूलाई अन्य मातृभाषी राई समुदायमा पनि फरक फरक नाममा पुकार्ने गरिन्छ । यिनीहरूको गाथा संयोगान्त र वियोगान्त दुवै हो । यिनीहरूको गाथा सेग्रोको अन्तिम दिन नक्सहरूले इग्लोको भाषामा लयात्मक ढङ्गले गाउने गर्दछन् । यो चेली माईतीको जीवनमा आएको आरोह अवरोह सगै बाहिड समाजमा संस्कार र संस्कृतिको विकास भएको प्रशस्त उदाहरण भेटिन्छन् ।

खली दु मा सुरु भएको सेग्रोलाई कोवितशालाले निरन्तरता दिईएको तथ्यहरू पनि भेटिन्छन् । छोरीचेलीको मान मनिता गर्ने प्रचलन पनि यसै समयमा चलेको हो । तुम्लो सम्बन्धी यस्ता मिथकहरूमा पारिवारिक, सामाजिक, सास्कृतिक सीप, कला, साहित्य र सङ्गीतको विकासका बयानहरू भेटिन्छन् ।

बाहिड समाजमा मुन्धुमा तुम्लो) अनुसार गरिने कर्मकाण्ड

सुपुम पेचो (न्वारान)

बाहिड समाजमा न्वारान गर्दा बालक जन्मेको तीन दिनमा गर्ने चलन छ । गाउँको दाजुभाई भित्रको जेष्ठ सदस्यलाई वोलाएर न्वारान गरिदिने चलन छ । छोराको चार दिन र छोरीको तीन दिनमा नुहाई धुवाई गरेर नामांडकरणको रित गरिन्छ । न्वारानमा चिण्डो, वासको वुङ्ग्रो र माउ कुखुरा आवश्यक पर्दछ ।

न्वारान गर्दा सम्बोधन गरिने तुग्लो (भावानुवाद)

- लहै तिमीहरू सगै जन्मेता पनि
- तिम्रो साथी हाम्रो छोरा नाति
- छोरी नातिनी भएर
- हामी सगै वस्ने आयौ ।
- तिमीले चित नदुखाउनु
- कुखुराको टाउको
- तिम्रो भई जाओस
- उसको शरीर तिम्रो भई जाओस

- कुखुराका सुल्ला र प्वाख
- तिम्रा ओढ्ने ओछयाउने
- कपडा भई जाउन
- अनि तिमि रुखको
- दुध पिउदै वरनु, आमा र साथीलाई
- दुख कष्ट नदिनु है।

यसो भन्दै साल नाललाई डाइ आकारको एउटा चिण्डोमा लगेर दुध आउने रुखको फेदमा गाडिन्छ। न्वारानमा तुम्लो फलाकेर बालकलाई आर्शिवाद दिईन्छ।

का मोक्चो (पास्नी)

पास्नी गर्ने चलन सबै बाहिड समाजमा भेटिदैन। यसलाई आयातित मानिन्छ। प्राय यो रित गरेको भेटिन्छ। पास्नी गर्दा छोरी भए पाच महिनामा र छोरा भए छ महिनामा गर्ने चलन रहेको छ।

आपी (रितमा प्रवेश)

साना वालवालिकाहरूलाई समाजमा रितमा प्रवेश गराई पितृको आर्शिवाद दिलाउनको लागि गरिने पूजालाई आपी भनिन्छ। यो बाहिड समाजमा नाग्ले पूजा सकेपछि आपी गर्ने प्रचलन आमा वायुको विवाहको रित नभएको भए गरिदैन।

आपी गर्दा भनिने फ्रे लो को भावानुवाद शुद्ध

- ओ बालक, किराती बालक
- ओ पुज्यो है
- ओ पुज्यो है
- फलानाले पुज्यो है
- ओ तपाईंहरूलाई पुज्यो है
- चढाएर पुज्यो है
- ओह पितृ वाजे वोजु प्रकाश दीयु है। (बाहिड, २०८०, पृष्ठ ३९)

यसरी रितको तुम्लो पाठ भनिसकेपछि नक्सोले अदा मुखमा राखेर सेलेवाको जोडी हातमा खन्याएर मुखले चुसेर फुके पछि आपी तुम्लो सकिन्छ। आपीको कुखुरा पकाएर बालकलाई दिने र सारी मिल्ने महिला वर्गले लिन सक्छन्। सारी मिल्ने भनेको कुन सारीको रित हो सही रितमा प्रवेश गर्ने विहे गरेर कुलमा प्रवेश गरेका महिलाले लिन मिल्छ। लो: रो लुना सारी गर्नेले प्रयोग गर्न मिल्दैन भनिन्छ। आपी महिलाले मास र मोका टेक्टे पुरुषले मात्र प्रयोग गर्छन्। मोसुम्का चाहि सम्पूर्ण बिराल लिम्बुलाई पनि दिने गरिन्छ।

लालुखा तुम्लो (विवाह संस्कार):

विवाह मानव समुदायको साझा परम्परा हो। बाहिड समाजको विकाससगै आ-आफ्नै विधि र शैलीमा विवाह परम्परा चलिआएको छ। बाहिड विवाह संस्कार निकै पृथक मानिन्छ।

बाहिड समुदायमा छोरा मान्छेको विवाह तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

- असुलम्मी पुनसो माघी विवाह राख
- दुदुवारी (प्रेम विवाह)
- सल्सो (घिसारेर ल्याउने)

मागी विवाह अर्न्तगत लमी लगाएर केटीको घरमा गई औपचारिक रूपमा मागेर गरिने विवाह मागी विवाह हो । यस प्रकारको विवाहमा निम्न प्रक्रियाहरू पुरा गर्नुपर्छ कुरा चलाउने केटी मान्ने, रित लाने केटी घर भित्राउने, नयां दुलहीलाई पित्रमा भित्र्याउने र साईनो छिनाउन जाने जस्ता कार्यहरू गरिन्छ । यसैगरी प्रेम विवाह अर्न्तगत केटा र केटी पक्षबिच कुनै हाडनाताको साइनो नलाग्ने केटीलाई प्रेम गरेर केटाले भित्रायो भने केटा पक्षबाट केटीका माईतीहरूलाई जानकारीका लागि खली सहित कलिया पठाउनु पर्छ । यस रितलाई बाहिड भाषामा कुन्चा लवचो/लाचो । (चौरको स्वर) भनिन्छ । अरु भने सबै रितहरू मागी विवाहको जस्तै गरिन्छ । बाहिड समाजमा घिसारेर ल्याउने चलन पनि तथापि छदैंछ । प्राचीन कालमा केटाले मन पराएको केटीलाई केटी र माइतीको मन्जुरी विना हाटबजार घाँस दाउरा मेलापात जाँदा एक्लो पारेर फकाउने, नमानेमा घिसारेर ल्याउने गरिन्थ्यो । यस्तो प्रचलनलाई बाहिड भाषामा सल्सो रा चो भनिन्छ । बाहिड विवाह संस्कारमा साती साम्याद (मृत्युपछिको विवाह) गर्ने चलन पनि छ । यदि कुनै पुरुषले विवाह गरेर घरमा भित्रिएको तर आफ्नो चुलाको रित नगरी कुनै एकको मृत्यु भएमा केटीको माईती डाकेर जिवितम गर्ने रितहरू गरेपछि मात्र किरिया गर्ने गरिन्छ । बाहिड समाजमा यदि कुनै पुरुषले किरात जाति बाहेकका केटीसँग विवाह गरेमा तुम्लो रित अनुसार विवाह गरिदिने चलम छैन । चुला छुनवाट पनि उनीहरूलाई वञ्चित गरिएका अन्तर जातिय विवाहलाई पनि खासै मान्यता दिईएको पाईदैन ।

बेक्खा तुम्लो (मृत्यु संस्कार)

बाहिड तुम्लोले मानिसको मृत्यु पछि पनि आत्माको अस्तित्व रहन्छ भन्ने कुरा स्वीकार गरेको छ । तुम्लो मुन्धुमले मृत्युको प्रकृति अनुसार तीन प्रकारका मृत आत्माको बारेमा बताएको छ । सोही अनुरूप दाह संस्कार गर्ने चलन रहेको छ ।

ड्वा: चा

बच्चा जन्मेपछि पास्नी नगरी मृत्यु भएको भए वा गर्भमै मरेको जन्मिएमा सस्तो आत्मालाई ड्वा: चा भनिन्छ । यस्तो पार्थिव शरीरलाई ओढारमा लगेर दवाउने गरिन्छ ।

आज्याक्या, हिवाया काचीर्वा ममइमी

कुनै मानिस आत्महत्या दुर्घटना या अकालमा मृत्यु भएकालाई हिवाचा' भनिन्छ । बच्चा जन्माउन नसकेर मृत्यु भएकी महिलाको आत्मालाई 'ममहमी' भनिन्छ । काटेर मारिएको मानिसको आत्मालाई कार्थीवा भनिन्छ । भने सबै प्रकारका मृतात्मालाई 'आवाक्या' भनिन्छ । यसरी मृत्यु भएकाहरूलाई जुन स्थानमा मृत्यु भएको हो सही वाट उठाएर सिधै लगेर दबाईन्छ । अपाकृतिक मृत्यु भएकाहरूको भडकिएको आत्मा जाग्यो भने दुख दिन्छ भन्ने जन विश्वास भएकोले यस्तो पार्थिव शरीर ऐशेलुको काढा विछ्याएर घोटो पारी कुनै तुम्लो संस्कार नगरी सद्गद गरिन्छ । यस्तो मृतात्माको काज किरिया नगर्ने चलन पनि छ ।

आनुआ आसारी

कसैको उमेर पुगेर काल गतिले मृत्यु भएमा यस्तो मृतात्मालाई आनुआ भनिन्छ । यस्तो पार्थिव शरीर को तुम्लो संस्कार अनुसार गरिन्छ । यो संस्कारमा गरिने बुलाम चमचोको भावानुवादः

- तिम्रो शरीरलाई पुज्दा
- औषधि मुलो गर्दा पनि
- तिमी रोगतिरै लागेर
- तिम्रो मृत्यु भएको छ ।
- हिजो तिमी जन्मिए सगै
- मृत्यु पनि लेखिएकोले
- आज तिम्रो मृत्यु भएको छ
- दुख मन नगर्नु है । फलाना ।
- (बाहिड, २०८०, पृष्ठ ८२)

सासे (किरिया)

बाहिड संस्कारमा गरिने अन्तिम संस्कार किरियालाई तुम्लोको भाषामा सासे भनिन्छ । यो दिन देखि मृतात्मा पूर्ण रूपमा बुडगो लाग्दा पिट भएर अन्तिम ठेगाना बुलामद पितृलोकमा अरु पितृहरूसँग बस्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । पछि उक्त मृतात्मालाई पितृ पूजा वा कुनै कार्य गर्दा मृत्युको दिन दिएको वलाम्नीम द्वारा बोलाउने गरिन्छ । सासे गर्न कुनै तिथि र दिन वार पर्खनु पर्दैन । परिवारले आफ्नी अनुकूल मिलाएर नक्सो र दाजुभाईहरूसँग सल्लाह गरी सासेको मिति तोक्न सक्छन् र सबैलाई निमन्त्रणा दिईन्छ । मृतकले परिवारसंग सही दिन गर्नु भनेको छ भने सही दिन पनि गर्न सक्ने हुन सक्छ ।

सासे तुग्लो (नेपालीमा भावानुवाद)

- ए फलाना तिम्रो मृत्यु भएको दिनमा
- हामी जम्मा भएका छौ ।
- तिमिलाई हामीले खुवाएको विभाएका थियौ
- औषधि गरेका थियौ
- आज आज भोली भोली
- भन्दै गर्दा तिम्रो मृत्यु भएको छ
- तिम्रो नाउँमा भोज भतेर गरेर
- खाने पिउने व्यवस्था गरेका छौ
- खाई पिई गरि पितृथलो जानु
- पितृहरू हिड्ने बाटो हिड्नु
- बाटो माथि वाटो मुनि नहिडनु
- चिन्ह देवको अगाडि पछाडि पनि
- दायावाया गयौ भने

निष्कर्ष

संसारमा मानव विकासको क्रमसगै संस्कृति सभ्यताको जन्म भएको छ । कुनै पनि जातिको संस्कार, संस्कृति, कर्मकाण्ड र मौलिक परिचय उसको सभ्यताले दिन्छ । धर्म, संस्कार, संस्कृति, रहनसहन, भाषा भेषभूषाले निर्धारण गर्न र मानिसलाई दिशानिर्देश गर्न तुम्लो, मुन्धुम जस्ता पवित्र र शक्तिशाली धार्मिक ग्रन्थहरूको विशेष महत्व हुन्छ । तुम्लोको मर्मको आधारमा नेपालका बाहिड राईहरूले संसारलाई हेर्ने दृष्टिकोण निर्माण गरेका छन् । तुम्लोभित्र धर्ती विश्वको सृष्टि देखि विभिन्न वनस्पति, जीवजन्त, प्रकृति तथा मानव जातिको विशेष वर्णन गरिएको छ । तसर्थ मानव समाज, संस्कृति, भाषा, कला, गीत साहित्य कर्मकाण्ड उत्पति र विकासका प्रशस्त उदाहरण छ । तुम्लो (मुन्धुम) बाहिड राईहरूको जीवनको आधार हो । तुम्लोकै आधारमा जन्मदेखि विवाह र मृत्यु संस्कारसम्म तुम्लो फलाकै हिड्छन । महत्वपूर्ण संस्कार नालेदेखि सेप्रोसम्मका हरेक पितृकार्जेमा तुम्लो भाकेर फलाकैरै अर्पण गरेकै छन् । बाहिड समुदाय तुम्लोद्वारा निर्देशित र प्रकृतिमा आधारित छन् । मानव र प्रकृति विचको सहअस्तित्व र जीवन पछिको अलौकिक दुनियाको सबिस्तार बयान मन्त्रहरूद्वारा प्रष्ट पार्दछ । श्रुति परम्परामा आधारित सारियोको सन्देश मार्जित तुम्लो मुन्धुमको रचना भएको हुँदा मुन्धुम विशेषतः नक्सो जाम्चा मुलुमी र चयचाले बचाउदै आएका छन् ।

सन्दर्भ सूची

- एंगेल्स, फ्रेडरिक, (सन् १९८६), परिवार निजी सम्पति और राज्यको उत्पति दुसरा संस्करण, मास्को प्रगति प्रकाशन काठमाडौ ।
- खनाल, भेषनाथ, (२००८), पूर्वी नेपालका बाहिड राईस्कको सामाजिक र भाषिक स्थिति, विद्यावारिधि शोध ग्रन्थ अ.प्र २०७४, नर्थ बंगाल विश्वविद्यालय, समाज भाषा विज्ञान विभाग ।
- चाम्लिङ, भोगिराज, (२०७५), मुन्दुम के हो ? कति प्राचीन हो ? मुन्दुम विमर्श सृंखला १, किरात राई सांस्कृतिक कलाकार संघ केन्द्रीय कार्य समिति काठमाडौ ।
- सुवेदी, घनप्रसाद, (२०७३), (अन्नपूर्ण पोष्ट, असोज ८), किराती मुन्धुमको अभिलेखीकरण ।
- वायुड, दुद्धिकुमार, (२०८०), किरात वायुड राई तुम्लोमालो उज्जल प्रिन्टस धरान नियामा (सन् २००४) शाखा कतार
- वायुड, लोकवहादुर, (२०१०), अग्नि छापाखाना (किरात सुन्निखिमा बाहिटके मिग्खा, २०६१, मिग्खा प्रकाशन Yamphu, H. P. (2014). *Mindum account of yomphe origin and Indigeneity* (MPhil Thesis), Kathmandu University.